

KIRSAL ALANDA GİRİŞİMCİLİK, ÜRETİM VE KALKINMA BOYUTLARIYLA TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU (TKDK) - MANİSA İL KOORDİNATÖRLÜĞÜ ÖRNEĞİ

*AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT SUPPORT
INSTITUTION (ARDSI) WITH THE DIMENSIONS OF
ENTREPRENEURSHIP, PRODUCTION AND DEVELOPMENT
IN RURAL AREAS: THE CASE OF MANISA PROVINCIAL
COORDINATION OFFICE*

İbrahim Güray YONTAR*
Musa SÖZTUTAR**

ÖZ

Tarımsal ve kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi, Türkiye gibi tarımsal üretimin önemli yer tuttuğu ülkelerde üzerinde dikkatle durulan bir konudur. Bu konu Türkiye'nin AB'ye aday ülke olmasıyla daha da önemli hale gelmiştir. AB'nin aday ülke statüsündeki ülkelere yönelik yardımları kapsamında Türkiye'de bu yardımlardan yararlanılabilmesi için Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu oluşturulmuştur. İl koordinatörlükleri şeklinde örgütlenen bu kurum tarımsal ve kırsal kalkınmayı destekleyen projelerin AB yardımlarından yararlanmasına imkân sağladığı için faydalı görülmektedir. Bu faydaların kurum uzmanlarınca da paylaşıp paylaşılmadığına yönelik olarak TKDK Manisa İl Koordinatörlüğünde bir anket çalışması yapılmış ve çalışmada bu anket uygulamasının sonuçları paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma, TKDK, Kırsal Girişimcilik.

ABSTRACT

The realization of agricultural and rural development is an important issue that has been carefully addressed in countries like Turkey, where agricultural production is important. This issue has become even more important as Turkey has become an EU candidate country. Agriculture and Rural Development Support Institution was established so that Turkey could benefit from the supports within the context of the EU's assistance to candidate countries. This Institution, which is organized in the form of Provincial Coordinators, seems beneficial

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, guray.yontar@deu.edu.tr

** Araş. Gör., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, musa.792@hotmail.com.tr

as it enables the projects, which support agriculture and rural development, to benefit from EU supports. Surveys were conducted with experts at the ARDSI Manisa Provincial Coordination Office on whether institutional experts agreed with this hypothesis, and this study presents the results of this questionnaire.

Keywords: Rural Development, TDTK, Rural Entrepreneurship.

GİRİŞ

Türkiye’de Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) varoluş nedenlerinin temelinde Avrupa Birliği’yle süregelen ilişkiler yatmaktadır. Birlik, aday ve potansiyel aday ülkeleri desteklemek amacıyla 1085/2006 sayılı Konsey Tüzüğü çerçevesinde, 2007- 2013 yıllarını kapsama alan Katılım Öncesi Yardım Aracı (Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA) programını oluşturmuştur. IPA I olarak adlandırılan bu programın uygulanmasının ardından ikinci uygulama dönemi (IPA II) 2014-2020 olarak belirlenmiştir. IPA I ile birliğe aday ve aday potansiyeli taşıyan ülkelere birçok alanda mali yardım yapılması ve yapılan yardımlarla ülkelerin Birliğin gerekli kıldığı kriterlere ulaşması hedeflenmektedir. Aynı zamanda daha önceki uygulamalardan farklı olarak, IPA I ile birlikte Avrupa Birliği sunacağı mali yardımları tek çatı altında toplamıştır. Böylece IPA, aday ve potansiyel aday ülkelerde kurumsal kapasitelerin iyileştirilmesi, sınır ötesi işbirliği, insan kaynaklarının geliştirilmesi, bölgesel kalkınma ve kırsal kalkınma alanlarını kapsayan beş bileşen üzerinden mali yardımlar sunarak bu ülkelerin içsel dinamiklerini harekete geçirmeyi ve alt yapılarının AB ile uyumlu hale getirilmesini hedeflemektedir.

IPA I kapsamında ortaya konulan bileşenlerden kırsal kalkınma bileşeninin (Instrument for Pre-Accession Assistance-Rural Development: IPARD) amacı, Avrupa Birliği’nin Ortak Tarım Politikası, Kırsal Kalkınma Politikası ve ilgili politikalar bağlamında aday ülkelerle eş güdümünün ve politika uyum süreçlerinin yönetilmesinin sağlanmasıdır. Bu amaçla mali yardımlardan yararlanmak isteyen aday ülkeler iki gerekliliği yerine getirmek zorundadır. Bunlardan ilki, kırsal yapılarının genel görünümünü ortaya koyan ve fonların hangi alanlarda kullanılacağını gösteren kırsal kalkınma planlarının hazırlanmasıdır. Diğer ise hazırlanan kırsal kalkınma planını yürütecek kurum olan IPARD Ajansının kurulması ve akredite olmasıdır. 1085/2006 sayılı IPA Tüzüğü’nde fonlardan yararlanacak ülkeler, aday ve potansiyel aday ülke olarak iki gruba ayrılmıştır. Buna göre, Hırvatistan, Türkiye ve Makedonya aday ülke olarak gösterilmiştir.

Arnavutluk, Bosna Hersek, Karadağ ve Sırbistan ile Kosova ise 2006 tarihli bu tüzükte potansiyel aday olarak yer almıştır.

Kırsal kalkınma bileşeni (IPARD) bağlamında, AB fonlarından yararlanmak için Türkiye’de bileşenin gereklilikleri doğrultusunda ilk olarak kırsal kalkınma planının hazırlanması çalışmaları öne çıkmıştır. 2005 yılında Devlet Planlama Teşkilatı ile Tarım ve Köyişleri Bakanlığı arasında bir koordinasyon kurulu oluşturularak Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgesi hazırlık çalışmalarına başlanmıştır. 2006 yılında ise 2007-2013 dönemini kapsayan 1. Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgesi (UKKS-I) Yüksek Planlama Kurulu tarafından kabul edilmiş ve Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Aynı zamanda, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı bünyesinde yer alan çalışma grupları işbirliğinde IPARD Ajansı kurulması doğrultusunda proje fişi hazırlanarak AB Komisyonu’nun görüşüne sunulmuştur. Bu proje ile Türkiye’nin ihtiyaç ve koşullarına uygun olarak IPARD Planını yürütecek bir ajansın kurulması ve akredite olması hedeflenmiştir. Tüm bunların sonucunda, kırsal kalkınma bileşeni doğrultusunda sunulacak AB fonlarının yönetimi ve dağıtımından sorumlu IPARD Ajansı olarak TKDK, 18 Mayıs 2007 tarih ve 26526 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kurulu ve Görevleri Hakkında Kanun ile kurulmuştur.

Hâlihazırda Türkiye’de 42 ilde il koordinatörlükleri şeklinde örgütlenmiş olan TKDK’lar özellikle kırsal alanda üretime ve kırsal kalkınmaya destek olacak girişimcilere yatırım yapma imkânı sunmaktadır. Dolayısıyla TKDK’lar yerel dinamikleri harekete geçirecek, kırsal alanda istihdam kapasitesini artırarak kırsal dengersizliğini azaltacak ve böylece ülke düzeyinde kalkınma ve üretime destek olacak fikirlerin hayata geçmesi sürecinde önemli bir görev üstlenmektedir.

Bu çalışmada, öncelikli olarak kırsal alanda girişimcilik, üretim ve kalkınma boyutlarıyla TKDK kavramsal ve tarihsel perspektifte ele alınmıştır. Araştırmanın ana ekseninde ise Manisa İl Koordinatörlüğünde görev yapmakta olan kurum uzmanlarına uygulanmış olan anket sonucunda elde edilen bilgiler ve bu bilgilere ilişkin analizler yer almaktadır.

1. KIRSAL ALANDA GİRİŞİMCİLİK, ÜRETİM VE KALKINMA

Tanımsal olarak temel alınacak kriterin niteliğine göre kırsal alan ya da diğer ifadeyle kır kavramını farklı açılardan açıklamak mümkündür. Fakat en basit

ve akla gelen temel haliyle kırsal alanlar, kentsel özellikler içermeyen yerlerdir. Çünkü kent tanımı yapılırken yer alan özelliklerin yokluğu, kırsal tanımlarken yola çıkılan temel hususların varlığına işaret etmektedir. Demografik, siyasi, ekonomik ve sosyolojik kriterler bağlamında kent tanımı yapıldığı dikkate alındığında, kırsal bu kriterlerde yer alanların karşısı temelinde öne çıkacaklardır. Dolayısıyla demografik olarak nüfusun kentten az olması, siyasi kriter bağlamında kent tanımı yapılan alanların dışında yer alıyor olması, iktisadi olarak ekonomisinin sanayi, ticaret ve hizmetler sektöründe yoğunlaşmaktan ziyade tarımsal üretime dayalı olması, sosyolojik olarak ise toplumsal ilişkilerin birincil ilişkilere dayanması, gündelik yaşamda kente göre daha sıcak, yüz yüze ve içten ilişkilerin cereyan etmesi kırsal öne çıkaran özellikler arasındadır (Şahin, 2013: 207).

Literatürde yer alan bir başka tanımlamayla kırsal alanlar, toplumsal, ekonomik, coğrafi ve demografik nitelikleri itibarıyla kentlerden ayrılan, mekânsal olarak düşük nüfus yoğunluğuna sahip yerleşim birimleridir. Bunun yanında ekonomik olarak çoğunlukla tarıma dayalı bir düzenin tesis olduğu ve iş bölümünün henüz yeterince ortaya çıkmadığı ifade edilmektedir. Yönetimsel olarak ise kırsal alanlar, genellikle mahalli idare teşkilatının en küçük birimleri olarak ele alınmaktadır (Özensel, 2015: 12).

Kırsal alanlarda varlıklarını sürdüren insanlar ekonomik ve sosyal açılardan kentte yaşayanlara nazaran daha dezavantajlı bir konumdadırlar. Bu durumun düzeltilmesi adına kırsal alanlarda yaşayan insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesi maksadıyla atılan adımlar kırsal kalkınmanın çekirdeğini oluşturmaktadır. Çoğu zaman tarımsal kalkınma olgusuyla birlikte zihinlerde canlandırılan kalkınma kavramı, farklı disiplinlere hitap eden yönü de dikkate alınarak geniş ölçekli bir tanımlamayı gerektirmektedir. Kırsal ve kentsel alanlar arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması, mevcut tarımsal durumun yeniden gözden geçirilmesi ve tarımsal üretim konusunda alışlagelmiş koşulların değiştirilerek standartların yükseltilmesi, böylesine bir tanımlamada başı çekecek konulardandır. Farklı alanlarda işleme sanayileri kurularak tarımsal üretimin sanayile buluşturulmasının önünün açılması, üzerinde önemle durulan konulardır. Kontrolsüz göçün durdurulması ve tarımsal istihdam probleminin çözümlenmesi yine bu çerçevede ele alınmalıdır. Tarımsal alanda kalkınma çabalarının yanında, sağlık, afet, güvenlik, alt yapı, eğitim, ulaşım, barınma, işsizlik, turizm, pazarlama, el sanatları vb. gibi toplumsal, kültürel ve mali boyutlarda mevcut durumdaki ihtiyaçların belirlenerek eksikliklerin giderilmesi de kalkınma çalışmaları açısından

öne çıkmaktadır. İfade edilen konularda yetersiz görülen olguların giderilmesi için planlanan tüm çalışmalar kalkınma konusuyla yakından ilişkilidir (Kırsal Kalkınma Çalışma Grubu, 2002: 10).

Kırsal kalkınma ise çoğunlukla kırsal alanda yaşayan insanların “yaşam kalitesini” ve ekonomik refahını iyileştirme sürecini ifade etmektedir. Yaşam kalitesi göstergeleri bu anlamda yol göstericidir. Yaşam kalitesi göstergelerine bakıldığında yeterli gelir sahipliği, sağlık ve sosyal hizmetlere erişim, istihdam ve eğitim programlarının öne çıktığı görülmektedir (Toprak, 2016: 41). Kalkınma paradigması, tarım toplumuyla ilgili kalkınmanın teşvik edilmesinin ötesine geçerek, “sosyal kalkınma” ve “gelir artırımını” içeren yeni bütünleşik bir yaklaşımı tekrardan düşünmeyi ve buna yönelmeyi ön plana çıkarmıştır. Bütünleşik yaklaşımın bir eksenini olan sosyal kalkınma; kırsal toplumun bütünsel gelişimi için gerekli görülen “sosyal” hizmetlerden üçü olan sağlık, temiz içme suyu temini ve eğitim başlıklarını içermektedir. Bu noktada genç kız ve kadınlara aile planlaması hakkında eğitim verilerek erken evlilik, bebek ölümleri, anne-bebek sağlığı ve üreme sağlığı bağlamında ilerleme sağlanabilir. Benzer şekilde sağlıklı su kaynaklarının tesis edilmesi, temiz gıda, su tüketimi ve hijyen koşullarının iyileştirilmesine destek olarak toplumun genel sağlığına ve refahına katkıda bulunabilir. Bütünleşik bir kırsal kalkınma için ikinci temel sütun, kırsal toplumun genel ekonomik ilerlemesidir ve bunun sağlanması ise kırsal yollarla girişimciliğin teşvik edilmesiyle elde edilebilecek bir durumdur. Kırsal işletmelerdeki (hizmetler ve ürünler) bir artış işsizliğin üstesinden gelmeye, hizmetlere erişimi iyileştirmeye ve ortalama hane gelirini artırmaya yardımcı olabilir (UNDP, 2014: 4).

Türkiye’de ulusal kırsal kalkınmanın stratejik çerçevesi, kırsal kalkınma strateji belgelerinde ortaya konulan çıktılar dikkate alınarak stratejik amaçlar, öncelikler ve tedbirler başlıkları altında şekillenmiştir. “Kırsal Ekonominin Geliştirilmesi ve İstihdam İmkânlarının Artırılması” başlığını taşıyan 1 numaralı stratejik amaç kapsamında, tarımsal gıda ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması, bu alanda hizmet veren işletmelerin modernizasyonunun sağlanması, kırsal turizmin teşvik edilmesi, tarımsal olsun ya da olmasın yerel ürünlerde katma değer artırılması ve su ürünleri alanında yetiştiriciliğin desteklenmesi yer almaktadır. 2 numaralı stratejik amaca odaklanıldığında ise “Kırsal Çevrenin İyileştirilmesi ve Doğal Kaynakların Sürdürülebilirliğinin Sağlanması” başlığı ön plana çıkmaktadır. Bu başlıkta, tarımsal üretimde çevre dostu üretim tekniklerinden yararlanılması ve giderek popüler hale gelen organik üretimin teşvik edilmesi ifade edilmektedir.

“Kırsal Yerleşimlerin Sosyal ve Fiziki Altyapısının Geliştirilmesi” ise 3 numaralı stratejik amacı oluşturmaktadır. Burada, ulaşım ağının güçlendirilmesi, atık yönetiminin ilerletilmesi, eksiksiz bir şekilde kırsal yerleşimlere içme suyu temininin sağlanması ve yenilenebilir enerji kullanımının teşvik edilmesi gibi konular yer almaktadır. “Yerel Kalkınmaya İlişkin Kurumsal Kapasitenin Geliştirilmesi” başlıklı 4 numaralı stratejik amaç ise yerel kalkınma kapasitesinin tesisi adına ilçe bağlamında yönetim yapılarının oluşturulması ve kamusal hizmet sunumunda yenilikçi yöntemlerin öne çıkarılması için tedbirler alınmasına vurgu yapmaktadır (TKDK Stratejik Planı (2017-2021), 2017: 13).

Kırsal kalkınmanın sağlanması için ülkelerin farklı stratejik planları olsa da bu planların hedeflenen sonuca ulaşması noktasında girişimcilik önemli bir dinamik güç olarak ortaya çıkmaktadır. Toprak, emek, sermaye ve teknoloji gibi üretim faktörlerini bir araya getiren, risk alan, yenilikleri takip eden, tehditleri fırsata çeviren, fırsatlardan yarar sağlayan ve bu haliyle ülkelerin ekonomilerinde dinamo görevi üstlenen üretim faktörü girişimciliktir. Ekonomik anlamda büyüme ve kalkınmayı gerçekleştirmiş ülkelerin bunu sağlamasında girişimci kitlelerinin üstlendiği rol yadsınamaz. Değişime ayak uyduran ve yeniliklere açık girişimci kitlelerin üstlendiği bu rol neticesinde, ekonomik ilerlemenin sağlanması, iş olanaklarının fazlalaşması ve toplumun gelir seviyesinin iyileştirilmesi gibi hususlarda ilerleme görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin de hak ettiği ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaşabilmesi için girişimciliği teşvik etmesi ve girişimcilik faktörüne gereken değeri vermesi büyük önem arz etmektedir (Eren vd., 2012: 369).

Kırsal girişimcilik, kırsal alanlarda ortaya çıkan girişimciliği ima etmektedir. Başka bir deyişle, kırsal alanlarda endüstriyel faaliyetleri başlatmak kırsal girişimciliğe işaret etmektedir. Bu durum, kırsal girişimciliğin kırsal sanayileşmeyle eş görüldüğü anlamına gelir. Başarılı kırsal girişimciliğin birçok örneği literatürde mevcuttur. Su kaynakları, ormanlık alanlar, binalar, yerel özellikler gibi doğrudan toprak ve arazi kullanımına ilişkin faaliyetler yanında kırsal alanda turizm, marangozluk, demircilik, yün eğirme vb. gibi konularda mevcut kaynakların tarım dışı kullanımının çeşitlendirilmesi de kırsal girişimciliğe uygun konulardır. Bu kaynakların girişime konu olan kombinasyonları, turizm, spor ve rekreasyon tesisleri, profesyonel ve teknik eğitim, perakendecilik ve toptan satış, endüstriyel uygulamalar (mühendislik, el sanatları), servis (danışmanlık), katma değer (et, süt, tahtadan ürünler vb.) ve çiftlik dışı çalışma olasılığı şeklinde örneklendirilebilir.

Bununla birlikte kırsal girişimcilik, organik üretim gibi tarımsal üretim yoğunluğunu azaltmaya imkân tanıyan yeni arazi kullanımlarını da içerisinde barındırır. Böylece (Saxena, 2012: 23-24):

- Kırsal refah ile sonuçlanan çiftlik ürünlerinin daha iyi dağılımı sağlar.
- Gençlere yönelik girişimciliğe konu olan uğraşlar, kırsalda yaşayan genç nüfus için gizli işsizliğin azalmasıyla sonuçlanır.
- Çiftlik üretiminin optimum kullanımı için büyük kooperatif oluşumlar gereklidir.
- Girişimciliğe dair teşebbüslerde yerel kaynakların optimum kullanımı konusunda kırsalda yaşayan gençler öne çıkmaktadır.

Kırsal alanda girişimcilik, ekonomide yeni gelişmeleri ortaya çıkarabilen bir süreçtir. Kırsal girişimcilik, iş fırsatlarının tanınması, fırsata uygun risk alma yönetimi ve kırsal alanlarda bir projenin hayata geçirilmesi için gerekli insani, finansal ve maddi kaynakları harekete geçirme konusunda iletişim ve yönetim becerileri aracılığıyla değer yaratma çabasıdır. Girişimciliğin değeri Hindistan'da diğer ülkelerden çok daha erken bir tarihte tanınmıştır. Bağımsızlığın ilanından sonra Hindistan'da ilk planlama çalışmalarında bu alana olan büyük bir heyecanın yer aldığı görülmüştür. Genç nesil, hukuk ve edebiyat gibi alanlara ilgi duymaktan ziyade çoğunlukla fen ve teknoloji bölümlerine rağbet göstermiştir. Kırsal alanda yeni projelerin kurulmasına ilişkin endüstriyel lisansların alınması konusunda girişimciler arasında büyük bir rekabet söz konusu olmuştur (Saxena, 2012: 24).

Tüm bunların yanında, Hindistan kırsalında mikro-işletmeler yoluyla gelir fırsatlarının yaratılması, özellikle kırsal alanda yaşayan kadınlar ve gençlerin finansal bağımsızlıklarını elde etmelerinde önemli bir fayda sağlamaktadır. Aynı zamanda bu mikro-işletmeler sivil toplum kuruluşları, kalkınma örgütleri, yardımlaşma grupları ve mikro kredi kuruluşlarınca desteklenmiştir (UNDP, 2014: 4). Örnekte ifade edildiği üzere mikro-işletmelerin teşvik edilmesi, esasında kırsal alanda girişimci ruha sahip bireylerin de artmasına ve böylece daha fazla sayıda istihdamın ortaya çıkarılmasına yol açabilir.

2. KIRSAL ALANDA GİRİŞİMCİLİĞİ VE KALKINMAYI SAĞLAMADA BİR AKTÖR OLARAK TKDK

Türkiye ile Avrupa Birliği arasında hareketlenen uyum çalışmaları bağlamında 3 Ekim 2005 tarihiyle birlikte müzakere konusu olmaya başlayan fasıllardan birisi de tarım ve kırsal kalkınma başlığı olmuştur. Avrupa Komisyonu, 2006 yılının başlarında bu başlık üzerine yaptığı taramalar neticesinde Tarım ve Kırsal Kalkınma başlığında müzakerelerin başlayabilmesi için kısaca IPARD Ajansı olarak adlandırılan kurumun Türkiye’de kurulmasını, diğer ön şartlara uyulmuş olsa bile temel bir açılış kriteri olarak belirtmiştir. Çünkü üyelik öncesi süreçte, tarım ve kırsal kalkınmanın AB standartlarıyla entegre olacak şekilde yönetilebilmesi adına aday ülkelere sunulan fonların kullanılabilirliğinden ve IPARD programının uygulanmasından bu ajans sorumlu olacaktır. Sunulacak desteklerin hedefi, Birlik’e üye olma yolundaki ülkelerin tarımsal alandaki politikalarını AB’nin Ortak Tarım Politikası (OTP) ekseninde uyumlaştırmalarını sağlamak ve aday ülkenin kırsal kalkınma çabalarına destek olmaktır. Bu destekten yararlanmak isteyen ülkeler kırsal kalkınma planlarını hazırlamak ve bu planın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için kurumsal yapılanmalarını tamamlamak zorundadırlar. Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri için ilk başlarda SAPARD Programı adı altında kırsal kalkınma planları hazırlanmıştır. Fakat 2006 yılının sonlarına doğru mevcut programın sona ermesiyle birlikte IPARD (Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Programı) Programı yürürlüğe girmiştir. Helsinki Zirvesi’yle hız kazanan AB-Türkiye ilişkileri bağlamında aday ülke olarak Türkiye, AB destekli fonlardan yararlanabilmek için Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunu kurmuş ve bir Kırsal Kalkınma Planı hazırlamıştır (Göksu, 2010: 102).

2.1. IPA ve IPARD Programları

Avrupa Birliği, genişleme sürecini yönetmek adına aday ve potansiyel aday ülkelerde katılım öncesi Kopenhag Kriterleri’nin ve AB müktesebatının uyumlaştırılmasına dönük olarak birtakım politikalar ortaya koymaktadır. Teknik ve finansal yönleri söz konusu olan bu politikalar aracılığıyla, aday ve potansiyel aday ülkelerin uyum sürecinde reform çalışmalarını hızlandırması beklenmektedir. 2007 yılına kadar PHARE, ISPA ve SAPARD gibi farklı isimlerle sunulan bu teknik ve finansal destekler, 2007 yılından itibaren tek çatı altında bir araya getirilerek IPA’yı ortaya çıkarmıştır. Uygulama dönemi 2007-2013 yılları olan IPA Programının bütçesi yaklaşık olarak 15 milyar Euro olarak belirlenmiştir. Türkiye, Hırvatistan ve adaylık statüsü yeni kabul edilen Makedonya ile potansiyel

aday olan diğer ülkeler için IPA'nın beş farklı bileşen üzerine temellendirildiği görülmektedir. Bu bileşenler (Yıldız, 2006: 20):

- Geçiş Dönemi Kurumsal Kapasite Artırımı
- Bölgesel ve Sınır Ötesi İşbirliği
- Bölgesel Kalkınma
- İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi ve
- Kırsal Kalkınma'dır.

IPA'nın bu beş farklı bileşeninden sonuncusu olan kırsal kalkınma bileşeni, IPARD olarak adlandırılmaktadır. Bu bileşenin temel gayesi, üyelik sonrası süreçte Türkiye'nin yararlanacağı yapısal fonlara yönelik uyumluluk düzeyini artırmak, AB'ye giriş öncesinde kırsal kalkınmanın sağlanması noktasında programlar hazırlayabilmesine ve bu alanda kapasite gelişimine katkı sağlamaktır. IPARD kapsamında sunulacak yardımlarla, hedef ülkede pazar verimliliğini artırmak, kalite ve sağlık standartlarını yükseltmek, kırsal alanlarda yeni iş imkânları ihdas ederek istihdamı desteklemek amaçlanmaktadır (Örnek, 2007: 43).

IPA kapsamında ortaya konulan IPARD bileşeni, aday ve potansiyel aday ülkeye verilecek desteklerin tüm mali denetimini yine destekten yararlanan ülkeye bırakarak Merkezi Olmayan Uygulama Sistemi'ni (Decentralised Implementation System-DIS) hayata geçirmiştir. Bu sistemle birlikte ulusal akreditasyon ve akredite olan kuruluşun takibi Komisyonca akredite olma hakkı kazanmış bir IPARD Ajansına (Türkiye'de TKDK) bırakılmıştır. Yine fon yönetiminin aktarılması ve ortaya konan uygulamaların daha sonra denetlenmesi gibi ek hususlar da bu kapsamda hayata geçirilmiştir. (Yıldız, 2006: 23).

Kırsal kalkınma bileşeninin temel amacı, aday ülkelerin tarım standartlarını AB Ortak Tarım Politikası çerçevesinde revize etmektir. Bilhassa tarım ürünlerinin üretimi sürecini ve üretim tesislerinin koşullarını AB standartlarına ulaştırmak önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Bu amaç etrafında destekler, aşağıdaki alanlara yönelik hazırlanan projelerin hayata geçirilmesine odaklanmıştır (Esen, 2014: 24-25):

- Et ve süt sektöründe üretim yapan işletmelerin AB standartlarına ulaştırılması,
- Et, süt, meyve ve sebze ile balıkçılık gibi alanlarda firmaların işleme ve pazarlama faaliyetlerinin güçlendirilmesi,

- Üretici birliklerinin kurulmasının desteklenmesi,
- Yerel ve kırsal kalkınma stratejilerinin geliştirilmesi,
- Kırsal ve çevresel konulara ilişkin alınacak tedbirlerin desteklenmesi,
- Kırsal alanda ekonomik getirisi olan faaliyet alanlarının artırılması (kırsal turizm, yerel ürünlerin geliştirmesi vb.).

Kırsal Kalkınma bileşeni IPARD ile ilgili olarak farklı bir programlama ve uygulama mekanizması söz konusudur. Bu mekanizmaya göre, ilk olarak programlama sürecinde sunulan fonların yönetimi ön plana çıkmaktadır. Fon yönetimi sürecinde, hangi faaliyetler ve önlemlere dönük projeler için desteklerin kullanılabilmesine ilişkin kapsamı ortaya koyan bir Kırsal Kalkınma Planının hazırlanması ve bu planın AB Komisyonu ile müzakere edilerek onaylanması gerekmektedir. Uygulama işlevini yerine getirecek ve öngörülen tedbirlerin her birisi için ayrı ayrı akredite edilmiş olan bir IPARD Ajansının (Kırsal Kalkınma Uygulama ve Ödeme Ajansı) kurulması mekanizmanın diğer ayağını oluşturmaktadır. Kırsal Kalkınma Planındaki önceliklerin ve bu öncelikler kapsamında desteklenecek projelerin belirlenmesinde sektör analizi büyük öneme sahiptir. Sektör analizi bağlamında ise “sektördeki üretici/çiftçi, işleme sanayi, pazar ve ticaret ve hükümet politikalarındaki mevcut durumun tespiti, bunların AB standartlarına ulaşma düzeyinin analizi, geçmişteki eğilimler ve geleceğe yönelik olası gelişmeler, sektör düzeyinde güçlü ve zayıf yanların belirlenmesi ve sektör için tavsiyelerin yer aldığı sonuçlar” ortaya konulmalıdır. Bu süreçte SWOT analizi çalışmalarının da ihmal edilmeyerek yapılması önerilmektedir. (Yıldız, 2006: 23).

Tüm bu gelişmeler karşısında, IPARD kapsamında bir ajans kurulmadan önce programın ilk şartı olan kırsal kalkınma eylem planının hazırlanması gündeme gelmiştir. Türkiye'nin, Avrupa Birliği'nin sunduğu IPARD Programı'ndan yararlanabilmesi için ön koşul olan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi ve Planını hazırlayıp kabul etmesi noktasında Strateji Belgesi 25/01/2006 tarih ve 2006/1 sayılı “Yüksek Planlama Kurulu” kararıyla kabul edilmiş ve 04/02/2006 tarihli ve 26070 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

IPARD bileşeninin sunacağı fonlardan yararlanabilmek için işaret edilen direktifler doğrultusunda hazırlanan ilk Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi'nde (UKKS-I) (2007-2013), kırsal kalkınma (DPT, 2006: 3); “*kırsal alanda, sürdürülebilir doğal kaynak kullanımını esas alarak, bir taraftan kırsal kesimin gelir düzeyinin ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi yoluyla gelişmişlik farklarının azaltılması*

amacına yönelik, diğer taraftan çevresel ve kültürel değerlerin korunmasını ve geliştirilmesini gözeterek, yerelde farklılaşan sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri, ihtiyaçları, potansiyelleri ve dinamikleri dikkate alarak çok sektörlü yaklaşımla planlanan faaliyetler bütünü” olarak tanımlanmıştır.

2006 yılında yürürlüğe giren UKKS-I’de AB tarım politikalarıyla bütünleşmenin sağlanabilmesi için üretici güçlere verilecek desteklerin altı çizildikten sonra kırsal kalkınmanın etkin bir şekilde yürütülmesi adına dört stratejik amaç ve bunlarla ilgili olarak on bir öncelik belirlenmiştir. İlk stratejik amaç, ekonominin geliştirilmesi ve iş imkânlarının çoğaltılmasıdır. Buna dönük olarak; tarım ve gıda sektörlerinin rekabetçi bir yapıya kavuşturulması ve kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi öncelik olarak belirlenmiştir. İkinci stratejik amaç, insan kaynaklarının, örgütlenme düzeyinin ve yerel kalkınma gücünün artırılmasıdır. Öncelikler ise eğitim ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, yoksullukla mücadele ve yerelde kalkınma kapasitesinin desteklenmesidir. Üçüncü stratejik amaç, kırsal alanda fiziki altyapı hizmetlerinin geliştirilmesi ve yaşam kalitesinin artırılmasıdır. Bununla ilgili olarak kırsal altyapı yatırımlarının artırılması ve kırsal yerleşimlerin geliştirilmesi öncelik olarak belirlenmiştir. Son stratejik amaç ise kırsal çevrenin korunması ve geliştirilmesidir. Burada öncelikler, çevreci tarım uygulamalarının yaygınlaştırılması, orman ekosistemlerinin korunması, korunan alanlarının yönetimi ve geliştirilmesidir (DPT, 2006: 41).

2007-2013 dönemini kapsayan UKKS-I’in uygulama süresinin sonuna yaklaşımla birlikte, 2014-2020 yıllarını içine alacak UKKS-II’nin hazırlık çalışmalarına geçilmiştir. UKKS-II, Kırsal Kalkınma Planı İzleme Komitesi’nin kararı doğrultusunda; Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının koordinasyonunda, Kalkınma Bakanlığı’nın teknik desteğinde ve AB, Çevre ve Şehircilik, İçişleri, Maliye, Hazine Bakanlıkları ve Türkiye İstatistik Kurumu ile TKDK işbirliğinde hazırlanmıştır. Yüksek Planlama Kurulunun 31/12/2014 tarihli ve 2014/45 sayılı kararıyla da kabul edilerek 21/02/2015 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. UKKS II’de öncelikli hedefler, kırsal ve kentsel alanlar arasındaki gelişmişlik farklılıklarını azaltmak, göçlerin kırsal alanlar üzerindeki olumsuz etkileriyle mücadele etmek, kırsal politika yönetişimini merkezi ve yerel düzeyde güçlendirmek, katılım öncesi süreçte AB tarım ve kırsal kalkınma müktesebatı uyumuna katkı sağlamaktır. Ayrıca kırsal alanlardaki kalkınma dinamikleri üzerinde etkili olacağı düşünülen; çevre dostu tarımsal üretim yöntemleri, gıda güvenliği, bilişim teknolojileri, yerel yönetimler, sivil

toplum kuruluşları, demografik yapı, işgücü piyasası, yenilenebilir enerji, doğal kaynak yönetimi ve iklim değişikliği gibi 21. yüzyılın gündeminde gittikçe ön plana çıkmaya başlayan konular da UKKS II'de ele alınmıştır (UKKS 2014-2010, 2015: 10).

2.2. Bir IPARD Ajansı Olarak TKDK

IPA'nın kırsal kalkınma bileşeni IPARD kapsamında, AB'nin aday ülkeye sunacağı fonların yürütülmesi ve izlenmesine ilişkin tüm mali denetim süreçlerinin muhatabı aday ülke olduğundan, sunulan fonlardan en iyi şekilde yararlanabilmek için aday ülkenin bu hususta yeni bir idari yapılanmayı ihdas etmesi ve süreci sürdürebilecek plan-programları ortaya koyması gerekliliği oluşmuştur. Bu kapsamda ilk olarak, IPARD Ajansı olarak çalışmalarda bulunacak bir kurumun 18 Mayıs 2007 tarihinde yürürlüğe giren 5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la hukuki olarak ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Kanun'la kendisine verilen görevleri yerine getirmek üzere, kamu tüzel kişiliğine haiz, idari ve mali özerkliği bulunan, özel bütçeli, kuruluş kanununda hüküm bulunmayan durumlarda özel hukuk kurallarına tabi ve Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının ilgili kuruluşu olarak Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu böylelikle Türkiye'de IPARD Ajansı olarak faaliyetlerine başlamıştır.

5648 sayılı TKDK Kanunu'nun amacı 1'inci maddesinde belirtilmiştir. Buna göre TKDK, ulusal kalkınma plan, program ve stratejilerinde öngörülen ilke ve hedefler kapsamında, Avrupa Birliği ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakları da içerecek şekilde kırsal kalkınma programlarının uygulanmasına dönük faaliyetleri yerine getirmekle görevlidir. Bu kapsamda IPARD 2007-2013 Programı'nda 42 il desteklenecek iller içinde yer almıştır. Fakat tecrübe ve kapasite artırımı sağlayabilmek için ilk uygulama döneminde bunlardan sadece 20 tanesine (Afyonkarahisar, Amasya, Balıkesir, Çorum, Diyarbakır, Erzurum, Hatay, Isparta, Kahramanmaraş, Kars, Konya, Malatya, Ordu, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Tokat, Trabzon, Van, Yozgat) desteklemede bulunulmuştur. Dolayısıyla IPARD I boyunca çıkarılan toplam 15 proje çağrı duyurusunun ilk 8'inden, kalan 22 il yararlanamamıştır. Programın ikinci uygulama dönemiyle diğer 22 il de (Ağrı, Aksaray, Ankara, Ardahan, Aydın, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Denizli, Elazığ, Erzincan, Giresun, Karaman, Kastamonu, Kütahya, Manisa, Mardin, Mersin, Muş, Nevşehir, Uşak) kapsama alınarak 42 ilde hibeler sunulmaya başlanmıştır (TKDK Stratejik Planı (2017-2021), 2017: 7). Seçilen 42 il, IPARD

I belgesinde yer alan Avrupa Komisyonu'nun işaret ettiği kriterler bağlamında belirlenmiştir. Buna göre; illerin GSYİH değerleri (Türkiye ortalamasının %75'inin altında olan), kırdan kente vermiş olduğu ya da iller arasındaki göç oranları ve illerin tarım sektörü ile kırsal alanlarının potansiyelleri açısından zayıf ve güçlü olduğu özellikler dikkate alınmıştır (TKDK IPARD Programı 2007-2013: 168).

TKDK'nın yasal yükümlülükleri ise 5648 sayılı Kanun'un 4'üncü maddesinde yer almıştır. Buna göre; desteklerden en iyi şekilde yararlanmak isteyen faydalanıcılar için tanıtım, bilgilendirme, eğitim ve yönlendirme çalışmalarında bulunmak; proje ve yatırım başvurularını teslim alıp bunların ön incelemesi ile yerinde kontrollerini yaparak seçim kriterlerine göre kabul edilen projeleri belirlemek; kabul edilen proje sahipleriyle uygulama sözleşmesi yapmak; proje ve faaliyetlerle ilgili olarak tahakkuk, ödeme ve muhasebe işlemlerini gerçekleştirmek; proje ve faaliyetlerin kabul sonrası uygulanmasını izlemek, yararlanıcıların sözleşme hükümlerinden doğan sorumluluklarını yerine getirip getirmediklerini kontrol etmek; ilerleme ve gelişmeleri raporlayıp AB mevzuatını da dikkate alarak gerek duyulan bilgi, belge ve raporları hazırlamak; program ve desteklerin etkinleştirilmesi bağlamındaki görüş ve değişiklik önerilerini ilgili makamlara sunmak; kurumun yürüttüğü çalışmalarla ilgili olarak bir veri tabanı oluşturmak ve son olarak kurumun faaliyetleriyle ilgili olarak idari düzenlemeler tesis etmek kurumun görev ve yetkileri arasındadır. Ayrıca TKDK, görevleriyle ilgili olan konularda kamu veya özel hukuk tüzel kişileri, gerçek kişiler, Sivil Toplum Kuruluşları, Avrupa Komisyonu ve diğer uluslararası kurumlarla işbirliği ve koordinasyonu gerçekleştirmekle yükümlü kılınmıştır.

Kurumun teşkilatlanmasına ilişkin hükümler aynı Kanun'un 5'inci maddesinde yer almaktadır. Buna göre TKDK, merkez ve taşra teşkilatları şeklinde örgütlenmiştir. Merkez teşkilatında ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri ve yardımcı hizmetler birimleri yer almaktadır. Taşra teşkilatları ise il koordinatörlüklerinden oluşmaktadır.

TKDK hibelerinden yararlanacak olanlar, çağrı dönemleri içinde ya kendi hazırladıkları ya da proje hazırlama danışmanlık şirketlerine hazırlattıkları projeleriyle destek kapsamında bulunan illerde yer alan koordinatörlüklere başvururlar. Projeleri kabul edilirse, imzalanan sözleşme hükümleri uyarınca devraldıkları yükümlülükleri yerine getirmekle mükelleftirler. Destekten yararlananlar, yaptıkları yatırım harcama kalemlerini gösteren belgeleri TKDK'ya gönderdikten ve gönderilen belgelerin kontrolü sağlandıktan sonra, daha

önceden yapmış oldukları harcama tutarının azami olarak yarısını kurumdan tahsil edebilirler. Kurumdan faydalanıcılara verilecek katkının en fazla %75'i AB kaynaklarından kalanı ise ulusal bütçeden finanse edilecektir. Örneğin maliyeti 100 olan bir yatırımın %50'si yatırımcı tarafından kalanı ise TKDK tarafından verilecektir. Bunun ise en fazla %37,5'i AB katkısı olarak verilebilecektir (Göksu, 2010: 114). Tüm bunların yanında, 2014-2020 yıllarını kapsayan IPARD II ile birlikte TKDK desteğinin üst sınırlarında değişikliğe gidilmiştir. Artık yeni dönemde destekler %50 ile %70 arasında olacaktır. Böylelikle proje sahipleri en üst sınırdan destek aldıkları takdirde yatırımlarının sadece %30'luk kısmını kendileri finanse edeceklerdir (TKDK Sektörel Antlaşma, 2018: 3).

Kırsal kalkınmanın sağlanması, tarımsal verimlilik artışı, yerel kaynakların harekete geçirilmesi ve tüm bunların ortak paydada bulunduğu kırsalda girişimci dinamiklerin desteklenmesi hususlarında TKDK, 2011 yılından bu yana faaliyetlerde bulunmaktadır. Yürütülen faaliyetler TKDK'nın "ulusal ve uluslararası alanda saygın, güçlü kurumsal kapasiteyle kırsal kurum olmak" vizyonu bağlamında uygulamaya yansıtılmaktadır. Et ve süt besiciliği, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, su ürünleri, meyve sebze işleme ve pazarlama, çiftlik faaliyetlerini çeşitlendirme, arıcılık, tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliği, süs bitkisi yetiştiriciliği, yöresel ürünler, kırsal turizm ve kültür balıkçılığı gibi yatırım alanlarında proje sahibi olan girişimcilere 2016 yılına kadar 42 il kapsamında hibeler vermiştir. Tüm bunların yanında, 27.02.2016 tarihinde çıkarılan 2016/8541 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile "Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesine İlişkin Karar" neticesinde daha önceden 42 il kapsamında yürütülen TKDK desteklerinin tüm illeri kapsayacak şekilde genişletilmesi için bir adım atılmıştır (Gülçubuk vd., 2016: 1041).

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının yakın takibi altında hazırlanarak Avrupa Komisyonu'na tevdi edilen "2014-2020 dönemi IPARD Programı", Avrupa Komisyonu'nca 27 Ocak 2015 tarihinde onaylanarak resmîyet kazanmıştır. "2014-2020 dönemi IPARD Programı" kapsamında gıda, tarım ve hayvancılık sektörlerinde faaliyette bulunacak üreticilere ya da bu alanlarda yatırım yapmak isteyen girişimcilere destekler söz konusu olacaktır. Ayrıca kırsal alanda belirli yerel ürünlerin üretimi, kırsal turizm, kültür balıkçılığı gibi çeşitli alanlarda da yatırım yapmak isteyen ve proje fikri olan girişimcilere değişen oranlarda hibe desteği verilecektir. IPARD II ile birlikte yeni dönemde ilana çıkılacak proje çağrılılarıyla, kırsal alanlarda yerel eylem girişimlerini ve çevre dostu önlemleri kapsayan

yatırımlara dönük olarak hibeler verilebilecektir (TKDK Etki Değerlendirme Raporu, 2015: 16).

IPARD II uygulama dönemine girilmesiyle birlikte yumurta üretimi, kaz yetiştiriciliği ve manda sütü üretimine dönük olarak TKDK desteklerinin kapsamı genişletilmiş, süt ve et besiciliğinde üst hibe oranı %70'e çıkarılmıştır. Ayrıca süt, et, meyve-sebze, su ürünleri işleme ve pazarlama alanlarındaki yatırımlarda ise üst hibe oranı %60'a yükseltilmiştir. Arıcılık, süs bitkisi, tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliği, yerel ürünler ve el sanatları, kırsal turizm ve kültür balıkçılığı gibi diğer destek alanlarına yönelik yatırımlarda %50 olan üst hibe oranı %65'e yükseltilmiştir. Tüm bunların yanında IPARD-I kapsamında bulunmayan mantar yetiştiriciliği, makine parkları ve yenilenebilir enerji yatırımları da IPARD-II uygulama dönemiyle birlikte desteklenecek yatırım alanları olmuştur (Etki Değerlendirme Raporu, 2015: 17).

Kısacası IPARD fonu, uygun görülen projelerin desteklenmesi maksadıyla etkin, verimli ve hatasız olarak TKDK tarafından ilgililere sunulmaktadır. Böylece tarımsal alanda faaliyet gösteren işletmelere, gıda işleme tesislerine ve kırsal alanda girişimci dinamiklere daha çok kaynak sağlanarak kırsal alanda rekabetin tesis edilmesi ve verimliliğin artırılması hedeflenmektedir. Aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, istihdam olanaklarının fazlaştırılarak kırdan kente göçün azaltılması, kır-kent arası gelir dağılımı dengesizliklerinin önüne geçilmesi, fiziksel ve sosyal boyutta altyapı hizmetlerinin güçlendirilmesi gibi gelişmelerin tesisleriyle genel olarak toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi ön plana alınmaktadır. Tüm bunların yanında TKDK, kalite ve hijyen standartlarının yükseltilmesiyle çevrenin korunması, çevre koruma bilincinin aşılması, halk sağlığı, hayvan ve bitki sağlığı, hayvan refahı ve işçi güvenliği gibi alanlarda standartların AB tarafından kabul gören seviyelere çıkarılması adına mevcut ve yeni faaliyete geçecek işletmelere yol haritası çıkararak AB'ye uyum sürecine katkıda bulunmaktadır (Aydın ve Yıldırım, 2013: 40).

Kırsal alanlara ilişkin olarak 10. Kalkınma Planı'nda (2014-2018) güncel gelişmeler de dikkate alınarak genel bir durum analizi yapılmıştır. Bu analiz kapsamında; kırsal kalkınmaya ilişkin olarak kurumsal yapılanmanın güçlenme eğiliminde olduğu ve TKDK'ların kırsal kalkınmanın sağlanması hususunda kurumsal yapılanma adına kilit bir konuma ulaştıkları ifade edilmiştir. Kırsal alanda ekonomik gelişmenin ve refah seviyesinin yükseltilmesinin çeşitli tarım dışı ekonomik çabalarla güçlendirilmesi, tarımda rekabeti destekleyecek şekilde

kırsal kalkınma desteklerin verilmesi, kırsal yerleşimlerin talep ve beklentilerini karşılayacak ölçüde yatırım hizmet ve ihtiyaçlarının tespit edilmesi ve böylece yerel aidiyet duygusunun yaygınlaştırılarak yerel girişimci güçlerin daha çok elini taşın altına sokmalarının sağlanması gibi konular, “Kırsal Kalkınma” başlığı altında öne çıkan temel politika alanları olmuştur. Bununla birlikte, “Çevrenin Korunması” başlığı kapsamında da üretim ve hizmetlerde yenilenebilir enerji kullanımının teşvik edilmesi, eko-verimlilik, temiz üretim teknolojileri gibi çevre dostu uygulamaların desteklenerek yaygınlaştırılması ve bu alanda markalaşmanın önünün açılmasının gerekliliğinin altı çizilmiştir. TKDK, planda ifade edilen konulara önemli ölçüde katkı sağlayacak şekilde çalışmalarına devam etmektedir (TKDK Stratejik Planı 2017-2021, 2017: 12).

Onuncu Kalkınma Planı’nın (2014-2018) ortaya koymuş olduğu hedefler doğrultusunda Türkiye’de ulusal bir kırsal kalkınma yaklaşımı benimsenmiştir. Benimsenen yeni anlayışa göre, artık kırsal alanların güçsüzlüğü, geri kalmışlığı ve kırdan kente göç konuları üzerine temellendirilen geleneksel savunmacı yaklaşım yerine, kırsal alanlarda mevcut ekonomik ve beşeri kaynakların potansiyellerinden gerektiği ölçüde faydalanılarak bir bütün olarak ülke kalkınmasının sağlanmasını içeren ilerlemeci yaklaşım öne çıkmıştır. İlerlemeci yaklaşım, Türkiye’de iki boyutlu bir kırsal kalkınma politikasını ortaya çıkarmıştır. İlk boyut, kırsal alanlara sunulacak kamusal hizmet ve yatırımları ifade ederken ikinci boyutta ise kırsal alanların kalkınmasına yönelik destekleme faaliyetleri bulunmaktadır (Kırsal Kalkınma Eylem Planı 2015-2018, 2015: 8). Kırsal kalkınma yaklaşımının ikinci boyutu, destekleme faaliyetleri bağlamında TKDK’ya atfedilen rolün anlaşılması adına önemlidir.

3. TKDK MANİSA İL KOORDİNATÖRLÜĞÜ ÖRNEĞİ

Kırsal alanda girişimci güçlerin teşvik edilerek kırsal kalkınmanın istenilen boyuta ulaştırılmasında TKDK katkıları önemli bir görev üstlenmektedir. Araştırmanın temel odağını oluşturan uzman görüşlerinin değerlendirildiği Manisa İl Koordinatörlüğü, 2012 yılında kurulmuş ve 2013 yılından itibaren aktif olarak faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. Bu doğrultuda Manisa ili, IPARD I kapsamında duyurulan 15 proje çağrı döneminin ilk 8’inden yararlanamamıştır. 9’uncu proje çağrı dönemiyle birlikte, TKDK Manisa İl Koordinatörlüğü kabul edilen proje sahiplerine destek vermeye başlamıştır.

IPARD I kapsamında Manisa İl Koordinatörlüğüne bugüne kadar çıkılan 7 proje çağrı dönemi kapsamında 459 proje başvurusu gelmiştir. Başvurular neticesinde, 459 projeden 324'ü desteklerden yararlanmaya hak kazanarak proje sahipleriyle sözleşme imzalanmıştır. Projelerin toplam uygun harcama tutarı 150.804.719,28 TL olmuş, bu tutarın içindeki TKDK katkısı ise 74.833.199,97 TL şeklinde gerçekleşmiştir. IPARD II kapsamında çıkılan ilk çağrı dönemi sonucunda, 21.01.2018 tarihi itibarıyla Manisa'da 25 proje sahibiyile sözleşme imzalanmıştır. Bu projelerin toplam uygun harcama tutarı 31.436.044,18 TL olmuştur. Bu tutarın içinde TKDK katkısı ise 18.692.317,6 TL'dir. Sözleşme imzalanan 25 proje için verilecek TKDK katkısının %75'i (14.019.238,2 TL) Avrupa Birliği katkısı olarak, kalanı ise ulusal bütçeden finanse edilecektir (İmzalanan Sözleşmeler, 2018).

TKDK'ların girişimcilik, üretim ve kırsal kalkınma kapsamında herhangi bir olumlu ya da olumsuz etkisinin olup olmadığının kurum içinden uzmanlar kanalıyla değerlendirilmesinin önemli olacağından hareketle Manisa İl Koordinatörlüğünde anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Araştırma anketi, 16 Ağustos 2017 tarihinde Manisa TKDK İl Koordinatörlüğüne tam sayım örnekleme ışığında örneklemin tamamı olan 32 uzman için ulaştırılmıştır. 2 uzman izinde olduğu için ankete yanıt verememiştir. Kalan 30 uzmandan yanıtlar toplanmış ve SPSS 24 programında frekans analizleri gerçekleştirilmiştir. Frekans analizine ilişkin sonuç tabloları ve yorumlar aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Cinsiyet ve Yaş Cinsiyet

		Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
	Kadın	13	43,3	46,4
	Erkek	15	50,0	53,6
	Toplam	28	93,3	100,0
Kayıp	.	2	6,7	
Toplam		30	100,0	
Yaş				
	Geçerli			23
	Kayıp			7
Ortalama				33,17

Tablo 1'de anket uygulanan uzmanların cinsiyet ve yaş durumlarına ilişkin veriler bulunmaktadır. Buna göre, TKDK Manisa İl Koordinatörlüğünde anket uygulanan 30 uzmandan iki tanesi cinsiyet sorusunu yanıtlamamıştır. Soruyu yanıtlayan 28 uzmanın cinsiyet dağılımına bakıldığında 15 erkek ve 13 kadın şeklinde dengeli bir dağılımın olduğu görülmektedir. Yaş sorusunu ise 23 uzman

cevaplamış, bu bilgiler ışığında ise katılımcıların yaş ortalaması 33,17 olarak saptanmıştır. Bu veri ise ankete muhatap olan uzmanların oldukça genç ve dinamik bir demografik nitelikte olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Eğitim

		Frekans	Yüzde
	Lisans	19	63,4
	Yüksek Lisans	10	33,3
	Doktora	1	3,3
	Toplam	30	100,0

Öncelikle ankete katılan tüm uzmanların lisans eğitimine sahip olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte anket uygulanan uzmanların %33,3'ünün aynı zamanda yüksek lisans mezunu olduğu ve %3,3'ünün ise doktora mezunu olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bu çerçevede anket sorularına ilişkin değerlendirmelerin alanında yetkin üst düzey eğitilmiş kişilerce yapıldığını belirtmek mümkündür. Bu durum anket sonuçlarının geçerliliğinin yüksek olmasında önemli bir etken olarak tarafımızca değerlendirilmektedir.

Tablo 3. TKDK Projeleri ile Tarımsal İşletmelerin Sayısında Artış Meydana Gelmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	30	100,0

Tablo 4. TKDK Projeleri ile Tarımsal İşletmelerin Mevcut Üretim Kapasitelerinde Artış Meydana Gelmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	27	90,0
	Kararsızım	3	10,0
	Toplam	30	100,0

TKDK tarafından verilen destekler neticesinde bu destekten yararlanan işletmelerin niceliksel ve üretim kapasiteleri bağlamında değişimlerini konu alan anket sorularına verilen yanıtları içeren Tablo 3 ve 4 incelendiğinde ankete katılan uzmanların tamamının TKDK projeleri ile tarımsal işletmelerin sayısında artış meydana geldiği konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. TKDK projeleri ile işletme sayısında mutlak bir artış olduğunu ortaya koyan uzmanlar konu TKDK ile işletmelerin üretim kapasitelerinde bir artış olup olmadığının değerlendirilmesine

geldiklerinde %90 gibi önemli bir oranda yine artış olduğunu belirtmektedirler. Ancak soruya yanıt veren %10'luk bir uzman grubu TKDK projelerinin üretim kapasitelerini artırdığına ilişkin kararsız olduğunu belirtmiştir.

Tablo 5. TKDK Projeleri ile Tarımsal Üretimdeki Enerji Verimliliği Artmıştır

		Frekans	Yüzde
	Evet	20	66,6
	Hayır	5	16,7
	Kararsızım	5	16,7
	Toplam	30	100,0

Tablo 5'te yer alan bilgiler, uzmanlara göre tarımsal üretimde enerji verimliliği konusunun TKDK projeleri bağlamında ne derece artış gösterdiğinin veya göstermediğinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Küresel ısınma, iklim değişikliği ve kaynakların optimal kullanımı gibi konularda duyarlılığın her geçen gün arttığı bir dönemde uzmanların %66,6'sına göre projeler vasıtasıyla tarımsal üretimde enerji verimliliği sağlanmıştır. Bu konuda %16,7'lik bir uzman grubu olumsuz görüş bildirirken yine aynı oranda uzman ise projeler kanalıyla enerji verimliliğinin arttığı konusunda çekimser bir tutum benimsemektedir. Her ne kadar %66,6 önemli bir orana işaret etse de "hayır" ve "kararsızlar" birlikte değerlendirildiğinde %33,4'lük bir oranın altında yatan nedenlerin araştırılmasının gerekliliği ortaya çıktığı gibi TKDK projelerinde enerji verimliliğini artırıcı hususlara daha fazla eğilimin gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6. TKDK Projeleri ile Üretici Hammaddelerini Yerel Kaynaklardan Sağlama Yoluna Gitmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	14	46,7
	Hayır	5	16,7
	Kararsızım	11	36,7
	Toplam	30	100,0

Tablo 6'da sunulan bilgiler, projeler vasıtasıyla tarımsal alanda üretim yapan üreticilerin hammadde tedarikleri konusunu aydınlatmaktadır. Üreticilerin, üretim sürecinde hammadde ihtiyaçlarını yerel kaynaklardan ne ölçüde elde edip edemedikleri konusunda uzmanların görüşlerine başvuru bu soruda uzmanların %46,7'lik kısmı hammadde ihtiyacının yerel kaynaklardan elde edildiği düşüncesine sahipken bu konuda "kararsızlar" %36,7, "hayır diyenler" ise %16,7'lik bir kısmı

oluşturmaktadır. Buradan hareketle, projeler vasıtasıyla yerel kaynak kullanımı noktasında uzmanların önemli bir bölümünün çekimser kaldığı görülmektedir. Kırsal alanda üretim sürecinde yerel kaynakların kullanımının artırılması hem kırsal kalkınma sürecini hem de kırsal alanda sürdürülebilirlik ve rekabet gücünü olumlu yönde teşvik edeceğinden projelerin bu konuya daha çok ağırlık verecek şekilde ele alınması ihtiyacı uzmanların yaptığı bu değerlendirme sonucunda kuvvetle ortaya çıkmıştır. Kırsal kalkınma bir bütün olarak değerlendirildiğinde kırsal alandaki üretim süreçlerinde hammadde kaynaklarının tamamının olmasa bile önemli bir bölümünün yerel kaynaklardan sağlanmasının gerçek anlamda kırsal kalkınmaya hizmet edeceğini belirtmek gerekir.

Tablo 7. TKDK Projeleri ile Tarımsal İşletmelerin Teknolojiyi Kullanım Oranı Artmıştır

		Frekans	Yüzde
	Evet	29	96,7
	Kararsızım	1	3,3
	Toplam	30	100,0

Tablo 8. TKDK Projeleri Tarımsal İşletmelerde Teknik Bilgiyi Kullanma Düzeyini Artırmıştır

		Frekans	Yüzde
	Evet	23	76,7
	Hayır	1	3,3
	Kararsızım	6	20,0
	Toplam	30	100,0

Verilen destekler neticesinde tarımsal işletmelerde teknolojiyi kullanım oranında ve teknik bilgiyi kullanma düzeylerinde bir artış olup olmadığına ilişkin olarak uzmanların verdiği yanıtlar Tablo 7 ve 8'de yer almaktadır. Buna göre teknoloji kullanımı konusunda uzmanların hemen hemen hepsi olumlu yönde görüş bildirmişlerdir. Tarımsal işletmelerde teknik bilgiyi kullanma düzeyinde artışın ortaya çıkıp çıkmadığına ilişkin olarak ise tablo 8'de %76,6'lık bir kesim "evet artırmıştır" şeklinde görüş bildirmiştir. Kararsızlar %20 iken %3,3'lük bir kısım olumsuz yanıt vermiştir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde teknoloji kullanım oranı ve teknik bilgiyi kullanım oranının projeler çerçevesinde arttığı genel kabul görmüştür. Teknik bilgi sahibi olmak önemli bir alt yapı ve eğitimle donanmış olmayı gerektirmektedir. Bu nedenle bazı işletmelerde teknik bilgi sahibi kişilerin

veya bunların teknik bilgi kapasitesinin artması söz konusu olsa da bu durum projeler kapsamında hemen gerçekleşebilecek bir husus olarak da görülmeyebilir. Zaman faktörü devreye girmektedir. Bu nedenle kararsız uzmanların oranı önemlidir. Daha sonra yapılacak çalışmalarla bu oranda ne şekilde bir değişim olduğunu değerlendirmek gerekmektedir.

Tablo 9. TKDK Projeleri ile İşletmelerin Gelirlerinde Artış Meydana Gelmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	18	60,0
	Hayır	1	3,3
	Kararsızım	11	36,7
	Toplam	30	100,0

TKDK projeleriyle hibe olarak yatırım yapan işletmelerin gelir düzeylerindeki değişimi konu olan Tablo 9'a göre, ankete katılan uzmanların %60'ı projeler neticesinde işletmelerin gelirlerinde artış meydana geldiğini kabul ederken, %36,6'sı ise bu konuda kararsız kalmıştır. Bu konu üzerine sadece bir uzman olumsuz görüş bildirmiştir. Gelir artışı hususuna her ne kadar uzmanların yarısında fazlası olumlu bir bakış açısıyla yaklaşılsa da kararsız ve hayır tarafında olan %40'lık kısım da dikkatlerden kaçmamalıdır. Tablo 3 ve Tablo 4 birlikte ele alındığında projeler neticesinde hem tarımsal işletme sayısında hem de üretim kapasitesinde bir artış meydana geldiği yüksek oranda kabul görmüştür. Ancak Tablo 9'da işletme gelirlerinde artış olduğunu düşünen uzman sayısı %60'ta kalmıştır. Bunun nedeni olarak üretim kapasitesi genişleyen işletmelerin yatırım maliyetlerindeki artış temel bir gerekçe olarak ileri sürülmüştür. Bu durumda ilerleyen süreçte tarımsal üretim kapasitelerini büyüten işletmelerin konjonktürel bir değişim olmadığı takdirde gelirlerinde artış olacağı beklenmektedir.

Tablo 10. TKDK Projeleri ile İşletmelerin İstihdam Ettiği Çalışan Sayısında Artış Meydana Gelmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	25	83,3
	Hayır	2	6,7
	Kararsızım	3	10,0
	Toplam	30	100,0

Tablo 10 kırsal kalkınma konusunda önemli bir yeri olan istihdam olanaklarının artırılması bağlamında TKDK desteklerinin işlerliliği üzerine odaklanmaktadır. Buna göre, projelerle işletmelerin istihdam ettiği çalışan sayısında bir artış meydana gelmiştir şeklinde görüş bildiren uzmanların oranı %83,3 olmuştur. Bu konuda %10 kararsız kalırken, %6,7'lik kısım ise hayır cevabını vermiştir. Dolayısıyla ifade edilebilir ki uzmanların büyük çoğunluğu verilen desteklerden yararlanan işletmelerin üretim kapasitelerini artırdığı ve bağlantılı olarak daha çok istihdam olanağı sağladığı konusunda da fikir birliğine varmaktadır.

Tablo 11. TKDK Projeleri Çevrenin Korunması Konusunda İşletmelerde Farkındalığın Artmasını Sağlamıştır

		Frekans	Yüzde
	Evet	17	56,7
	Hayır	3	10,0
	Kararsızım	10	33,3
	Toplam	30	100,0

Çevrenin korunması açısından TKDK projelerinin işletmelerde farkındalığı ne derece etkilediği uzmanlarca değerlendirildiğinde ankete katılanların %56,7'si çevre koruma bilincinin oluşması adına projelerin olumlu neticeler ortaya çıkardığı görüşündedir. Bu konu hakkında uzmanların %33,3'ü kararsız kalırken %10'u ise hayır cevabını vermişlerdir. Dolayısıyla katılımcıların neredeyse yarıya yakını projelerin çevre koruma bilinci ve farkındalığının oluşmasına çok etkisi olmadığı görüşündedir. Kalkınma yalnızca ekonomik büyümeyi ifade etmediğinden daha sonraki projelerde bu konu üzerine daha fazla eğilme ihtiyacı olduğu görülmektedir.

Tablo 12. TKDK Projeleri ile Üretimde Su Kullanımı Daha Bilinçli ve Tasarruflu Hale Gelmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	9	30,0
	Hayır	7	23,3
	Kararsızım	14	46,7
	Toplam	30	100,0

TKDK projeleri ile üreticilerin üretimde su kullanımı noktasında daha bilinçli ve tasarruflu hale gelip gelmediği konusuna uzmanlarca ne şekilde yaklaşıldığının anlaşılması hedeflenmiştir. Buna göre uzmanların %30'u üretimde su kullanımı konusunda bilinç ve tasarrufun arttığına yönelik görüş ortaya koyarken %46,6'sı kararsız olduğunu ifade etmiştir. Geriye kalan %23,3'lük kısım ise bu ifadeye olumsuz yaklaşmıştır. Özellikle tarımsal alanda bilinçli su kullanımının gittikçe önemli hale geldiği günümüz koşullarında, uzman görüşlerinden bu sorun alanı bağlamında TKDK projelerinin etkilerinin oldukça sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki tarımsal verimliliğin artırılması, çevrenin korunması, ekonomik büyümenin sağlanması, enerji ve su verimliliği kırsal kalkınmanın dikkate alınması gereken temel değerler arasındadır. Suyun daha bilinçli kullanılmasına proje hazırlık aşamasında daha fazla dikkat etme gereği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 13. TKDK Projeleri ile İşletmeler Çevresel Temizliğe Daha Fazla Önem Verir Hale Gelmiştir

	Frekans	Yüzde
Evet	15	50,0
Hayır	8	26,7
Kararsızım	7	23,3
Toplam	30	100,0

Üretim sürecinde işletmeler kâr elde etmeyi temel hedef olarak belirleseler bile çevresel temizliğe de üretim süreçleri içinde yer vermeleri gerekmektedir. Anket uygulanan uzmanların %50'si projeler vasıtasıyla işletmelerin çevresel temizliğe daha çok önem verdiklerini düşünmektedir. Bu konu hakkında katılımcıların %26,7'si hayır cevabını verirken geriye kalan %23,3'lük kısım ise kararsız kalmaktadır. Görüldüğü gibi projeler kapsamında çevreye ilişkin koruma, iyileştirme, temizlik, bilinç ve farkındalık gibi konular söz konusu olduğunda uzmanlardan gelen pozitif bakış olumsuz ve kararsızlarla birlikte yarı yarıya gibi önemli bir oranda azalmaktadır. Bu husus diğer tablolarla birlikte analiz edildiğinde, projelerin mutlaka çevre bilincini ve koruyucu uygulamaları artırıcı yönde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 14. TKDK Projeleri ile İşletmelerin Satış ve Pazarlama Kanalları Gelişmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	15	50,0
	Hayır	3	10,0
	Kararsızım	12	40,0
	Toplam	30	100,0

Tablo 14, desteklerden yararlanan işletmelerin üretim süreci sonrasında satış ve pazarlama olanaklarının ne ölçüde gelişip gelişmediğinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Buna göre, ankete katılan uzmanların %50'si işletmelerde satış ve pazarlama olanaklarının sunulan yardımlar neticesinde geliştiği düşüncesinde görüş bildirmişlerdir. Bununla birlikte %40 oranında ankete katılan uzman ise bu konu hakkında kararsız olduğunu ifade etmiş, diğerleri ise olumsuz görüşte bulunmuştur. Uzmanların yarıya yakını işletmelerin satış ve pazarlama kanallarının geliştiğini ifade ederken kararsız kalanların nedeni olarak uygulamaya yeni konulmuş projelerin henüz bu noktada istenen etkiyi gösterecek kadar zamanı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 15. TKDK Projeleri ile Yerel Ekonomilerde Büyüme Meydana Gelmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	27	90,0
	Kararsızım	3	10,0
	Toplam	30	100,0

TKDK'nın kuruluş felsefesi içerisinde vurgu yapılan hususlardan bir tanesi de yerel ekonomilerin canlandırılması düşüncesidir. Bu bağlamda, TKDK projeleriyle yerel ekonomilerde bir büyümenin ortaya çıkıp çıkmadığına ilişkin uzman değerlendirmesi tarafımızdan önemli görülmüştür. Buna göre anket uygulanan uzmanların %90'ı yapılan destekler neticesinde yerel ekonomilerde büyüme meydana gelmiştir düşüncesi etrafında fikir birliğine varırken konu hakkında %10'luk bir uzman grubu kararsız kalmıştır. Böylelikle TKDK projelerinin yerel ekonomileri güçlendirdiği, özellikle kırsal alanda girişimcilik ruhunu artırarak yerel refahı olumlu yönde etkilediği düşüncesinin uygulamada da bu yönde geliştiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Tablo 16. TKDK Projeleri Çevre Dostu Teknoloji Kullanımını Artırmıştır

		Frekans	Yüzde
	Evet	18	60,0
	Hayır	4	13,3
	Kararsızım	8	26,7
	Toplam	30	100,0

Dünyada her geçen gün doğa ve çevre dostu üretim tekniklerinin yaygınlaştırılması konusunda ortak anlayışın geliştiği görülmektedir. Bir yandan hızla artan nüfus diğer taraftan da insanların talep ve beklentilerinde ortaya çıkan artış ve farklılaşma, beraberinde üretimde yoğun teknoloji kullanımını getirmiştir. Sürdürülebilirlik tartışmaları bağlamında ise üretim süreçlerinde çevreye ve insan sağlığına tehdit oluşturmayacak çevre dostu teknolojilerin kullanımı büyük önem arz eder hale gelmiştir. İşte bu noktada anket uygulanan uzmanlardan %60'ı çevre dostu teknoloji kullanımının arttığını düşünürken %26,7'si bu konuda çekimser kalmıştır. Projelerle çevre dostu teknoloji kullanımı artmamıştır diyenler ise %13,3 ile azınlıktadır. Daha önceki çevreyle ilgili sorulara verilen yanıtlarla da birlikte ele alındığında belli bir tutarlılık olduğu görülmektedir. Projelerin çevreye ilişkin katkı sağlayıp sağlamadığı konusunda uzmanların aşağı yukarı yarısı pozitif bir görüş ortaya koymuştur. Kırsal kalkınmanın çevresel korumayla bütünleşik bir süreç olduğunu, projelerde ve buna aracılık eden danışmanlık firması yetkililerinin zihinlerinde geliştirilmesi gereken bir alan olarak öne çıkarmak gerekmektedir.

Tablo 17. TKDK Projeleri ile İşletmelerin Kurumsal İmajı, Yöre Halkı ve Sivil Toplum Kuruluşları Nezdinde Gelişmiştir

		Frekans	Yüzde
	Evet	25	83,3
	Hayır	1	3,3
	Kararsızım	4	13,3
	Toplam	30	100,0

Tablo 17'de girişimci ruhuyla proje hazırlayarak TKDK desteklerinden yararlanan işletmelerin yöre halkı ve sivil toplum kuruluşları nezdinde kurumsal imajlarının gelişip gelişmediğine ilişkin soruya verilen yanıtlar ortaya konulmuştur. Buna göre ankete katılan uzmanların %83,3'ü işletmelerin kurumsal imajlarının arttığını düşünürken %13,3'ü kararsız kalmakta, %3,3'ü ise bir imaj artışından söz edilemeyeceğini düşünmektedir.

Tablo 18. TKDK Projeleri Kırdan Kente Göç Etme İsteğini Azaltmıştır

		Frekans	Yüzde
	Evet	9	30,0
	Hayır	8	26,7
	Kararsızım	13	43,3
	Toplam	30	100,0

Türkiye’de özellikle 1950’li yıllarla birlikte hızlı bir kırdan kente göç hareketi yaşanmaya başlamıştır. Kırdan kente göçün temelinde ise kırsal alanda refah koşullarının kente göre giderek kötüleşmesi yatmıştır. Özellikle tarımda mekanizasyon süreciyle ilintili olarak toprak mülkiyeti sahipliği bulunmayan insanların istihdamında ortaya çıkan sorunlar, beraberinde kentte iş bulmak ve daha iyi bir yaşam koşuluna kavuşmak isteyen milyonlarca köylünün doğup büyüdüğü yerlerden göç etmesi sonucunu doğurmuştur.

TKDK’nın temel hedeflerinden olan kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi adına kırdan kente göçün azaltılması ve hatta tersine göç sürecinin teşvik edilerek kırsal gelişmenin sağlanması büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda Tablo 18, TKDK projeleriyle kırdan kente göç etme isteğinin ne derece azalıp azalmadığı konusunda uzmanların bakış açısını ortaya koymaktadır. Buna göre anket uygulanan uzmanların %30’u projeler vasıtasıyla kırdan kente göç etme isteğinin azaldığını belirtmiştir. Kente göç etme isteğinin azalıp azalmadığı hususunda katılımcıların %43,3’ü kararsız kalırken %26,7’si ise kente göçün azalmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Tüm bu sonuçlardan hareketle, anket uygulanan uzmanlara göre kırdan kente göçün azaltılması amacı etrafında TKDK projelerinin belli bir etkisi olsa da tüm uzmanların üzerinde görüş birliğine varacağı şekilde olumlu sonuçlar ortaya çıkaramadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda projelerle ilgili olumlu veya olumsuz daha net değerlendirme yapabilmek için uygulama bakımından daha uzun süreler geçmesi gerektiği düşünülmektedir.

Tablo 19. TKDK Projeleriyle Üretim Sürecinde Ortaya Çıkabilecek Çevresel Kirlilik Riskleri Azaltılabilir

	Frekans	Yüzde
Katılmıyorum	2	6,7
Kararsızım	5	16,7
Katılıyorum	14	46,7
Kesinlikle Katılıyorum	9	30,0
Toplam	30	100,0

İşletmelerin üretim sürecinde çevresel kirlilik risklerinin TKDK projeleri bağlamında azaltılıp azaltılmayacağına ilişkin olarak anket uygulanan uzmanların yaklaşımları Tablo 19’da yer almaktadır. Buna göre anket uygulanan 30 uzmandan hemen hemen yarısı (%46,7) bu ifadeye katıldığını belirtirken kesinlikle katıldığını öne sürenlerin oranı ise %30 olmuştur. Bu bağlamda katılımcıların dörtte üçlük bir kısmı, çevresel kirlilik risklerinin azaltılması hususunda TKDK projelerinin önemli bir görevi yerine getirebilme potansiyelinin olduğunu belirtmektedirler. Çevreye ilişkin olarak konu önceki tablolarla birlikte ele alındığında projelerde çevreye ilişkin pozitif kazanımların gerçekleştirilebilme potansiyelinin bulunduğu, ama realitede bu sonuca tam anlamıyla ulaşamadığı uzman görüşleri sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Tablo 20. TKDK Projeleri ile Kırsal Kalkınmanın Sürdürülebilirliği Sağlanabilir

	Frekans	Yüzde
Kararsızım	3	10,0
Katılıyorum	16	53,3
Kesinlikle Katılıyorum	11	36,7
Toplam	30	100,0

Kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından TKDK destekleriyle hayata geçirilen projelerin nasıl algılandığına ilişkin bulgular Tablo 20’de sunulmuştur. Anket uygulanan uzmanların %53,3’ü TKDK projeleriyle kırsal kalkınmada sürdürülebilirliğin sağlanmasının mümkün olduğuna katıldığını ifade ederken kesinlikle katıldığını vurgulayanların oranı ise %36,6 olmuştur. “Kesinlikle katılıyorum” ve “katılıyorum” seçeneklerini işaretleyenler birlikte ele alındığında

%90 gibi önemli bir oran yakalanmaktadır. Bu önermeye, uzmanlardan hiç birinin “katılmıyorum” şeklinde bir değerlendirmede bulunmamış olması, kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliği bağlamında TKDK projelerinin değerli çalışmalar olduğu düşüncesinin uzmanlarca paylaşıldığını göstermektedir.

Tablo 21. TKDK Projeleriyle Tarımsal Üretimde Yenilikçi Uygulamalar Daha Hızlı Yaygınlaştırılabilir

	Frekans	Yüzde
Kararsızım	1	3,3
Katılıyorum	18	60,0
Kesinlikle Katılıyorum	11	36,7
Toplam	30	100,0

Ülkelerin tarımsal üretimlerinde yenilikçi uygulamalar, özellikle ülke tarımının sürdürülebilirliği ve uluslararası alanda rekabet edebilirliği açısından büyük önem kazanmaktadır. Bu bağlamda yenilikçi ve ses getiren uygulamaların öne çıkarılması ve desteklenmesi konusunda ülkelere büyük sorumluluklar düşmektedir. TKDK da bu sorumluluğun yerine getirilmesinde üstlendiği misyonla öne çıkmaktadır. TKDK projeleriyle tarımsal üretimde yenilikçi uygulamaların daha hızlı yaygınlaştırılabileceğine ilişkin olarak uzman görüşlerinin yer aldığı Tablo 21 incelendiğinde bu önermeye katıldığını ifade eden uzmanların oranı %60, kesinlikle katıldığını belirtenlerin oranı da %36,6 çıkmıştır. Anket uygulanan 30 uzmandan sadece 1 tanesi (%3,3) bu konuda kararsız kalırken yenilikçi uygulamaların yaygınlaştırılmayacağına ilişkin bir karşı düşünce yer almamıştır.

Tablo 22. TKDK Projeleri Yararlanan Tarımsal İşletmeye Üretimde Rekabet Avantajı Yaratmaktadır

	Frekans	Yüzde
Katılmıyorum	1	3,3
Kararsızım	10	33,3
Katılıyorum	12	40,0
Kesinlikle Katılıyorum	7	23,3
Toplam	30	100,0

TKDK destekleriyle hayata geçirilen projelerin işletmelere üretimde rekabet avantajı sağlayıp sağlamadıkları hususunda uzmanların görüşlerine Tablo 22’de

yer verilmiştir. Desteklerden yararlanan tarımsal işletmenin üretimde rekabet avantajı elde ettiği görüşüne “katılanların” oranı %40 olmuştur. Bu görüşe “kesinlikle katıldığını” öne sürenler ise %23,3'lük bir kısmı oluşturmaktadır. “Kesinlikle katılan” ve “katılan” gruplar birlikte ele alındığında uzmanların %63,3'ünün projelerle üretimde rekabet avantajı elde edilebilirlik durumuna olumlu yaklaştığı görülmektedir. Kararsız kalanlar da %33,3 gibi dikkate değer bir orana sahiptir. Bu sonuç, rekabet avantajının yaratılması konusunda TKDK projelerinin işlevselliği üzerine daha detaylı çalışmalar yapma gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 23. Avrupa Birliği'nden Yapılan Katılım Öncesi Mali Yardımlar Kapsamında TKDK Projeleri AB Katılım Sürecine Olumlu Bir Etkide Bulunmaktadır

	Frekans	Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	1	3,3
Kararsızım	2	6,7
Katılıyorum	14	46,7
Kesinlikle Katılıyorum	13	43,3
Toplam	30	100,0

Avrupa Birliği'nin aday ve potansiyel aday ülkelere yönelik olarak ortaya koymuş olduğu kriterlerle tam üyelik sonrası yaşanabilecek uyum sorunlarının önceden tespit edilerek çözümlenmesi düşüncesi, Türkiye'de TKDK'ların varlık sebeplerinin başında gelmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere uyum süreçlerinin kırsal kalkınma boyutu, Türkiye'de TKDK'ların temel varlık nedenleri arasındadır. Türkiye'de kırsal alanların Avrupa Birliği standartlarında sürdürülebilir hale getirilmesi ve bu bağlamda tam üyelik durumunda Birlik'in gereklerine kolayca eklenilebilmesi açısından TKDK'lar önemli bir misyon üstlenmektedir.

Bu açıklamalar ışığında, anket uygulanan uzmanların TKDK projelerinin AB uyum sürecine nasıl etkide bulunduğuna ilişkin yanıtları Tablo 23'te verilmiştir. Buna göre kurum uzmanlarının %46,6'sı AB katılım sürecine TKDK projelerinin olumlu şekilde katkı sağladığını “katılıyorum” seçeneğini işaretleyerek ifade etmiş, yine hemen hemen aynı oranda (%43,3) uzman da bu önermeye “kesinlikle katıldığını” belirtmiştir. Böylece önermeye olumlu bakanların %90'lık bir orana tekabül etmesi, kurum uzmanları açısından TKDK projelerinin kendi bağlamında AB uyum sürecine çok ciddi bir katkısı olduğunu göstermektedir.

Tablo 24. Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma İçin TKDK'nın Mali Açıdan Projeleri Destekleme Gücünün Artırılması Gerekmetedir

	Frekans	Yüzde
Katılmıyorum	4	13,3
Kararsızım	2	6,7
Katılıyorum	10	33,3
Kesinlikle Katılıyorum	14	46,7
Toplam	30	100,0

Tablo 24'te sunulan bulgular, TKDK'nın mali açıdan projeleri destekleme gücünün artırılması hususunda uzman görüşlerini yansıtmaktadır. Buna göre kurum uzmanlarının %46,7'si bu önermeye "kesinlikle katılırken" %33,3'ü de "katıldığını" belirtmişlerdir. Uzmanların %80'i olarak öne çıkan bu oran, TKDK'nın daha çok projeye daha çok kaynak sağlayabilmesinin uzmanlarca desteklendiğini göstermektedir. Bu bağlamda AB'den gelen finansal desteklerin yanında TKDK'nın ulusal kaynaklardan da büyük ölçüde yararlandırılarak sürdürülebilir kırsal kalkınma hedefine daha hızlı ulaşılması sağlanmalıdır.

Tablo 25. Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma İçin TKDK'nın Kurumsal Yapılanması ve İşleyişi Yeterli Düzeyde Değildir

	Frekans	Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	4	13,3
Katılmıyorum	10	33,3
Kararsızım	4	13,3
Katılıyorum	8	26,7
Kesinlikle Katılıyorum	4	13,3
Toplam	30	100,0

Kırsal kalkınmanın sağlanması hedefi kapsamında TKDK'nın kurumsal yapılanması ve işleyişinin yeterli düzeyde olup olmadığının anlaşılması adına Tablo 25 önemli bulgular içermektedir. Buna göre anket uygulanan uzmanların %26,7'si kurumsal yapılanma ve işleyişin yeterli düzeyde olmadığı görüşüne "katılırken" bu görüşe "kesinlikle katılanların" oranı ise %13,3 olmuştur. Yine bu önermeye "katılmayanlar" %33,3 iken "kesinlikle katılmayanların" oranı ise %13,3'tür. Son olarak kurumsal yapılanmanın yetersizliği hususunda çekimser kalanlar ise %13,3'lük bir kesimi oluşturmaktadır. Tablo'ya göre uzmanların neredeyse yarıya yakını, kurumsal yapılanma adına eksiklikler yaşandığı düşüncesi içerisinde olduklarıdır. Bu bağlamda TKDK'nın daha etkin ve verimli bir şekilde görevlerini yerine

getirebilmesi için kurumsal yapılanmanın kurum uzmanlarının da görüş ve önerileri doğrultusunda gözden geçirilmesinin fayda olacağı düşünülmektedir.

Tablo 26. TKDK Projelerinin Orta ve Büyük Ölçekli Tarımsal İşletmelerin Yanı Sıra Küçük Ölçekte Faaliyet Gösteren Çiftçilere de Yaygınlaştırılması Gerekmemektedir

	Frekans	Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	1	3,3
Katılmıyorum	1	3,3
Kararsızım	4	13,3
Katılıyorum	12	40,0
Kesinlikle Katılıyorum	12	40,0
Toplam	30	100,0

TKDK desteklerinin yöneldiği hedef kitle konusunda uzmanların bakış açılarına ilişkin sonuçlar Tablo 26'da sunulmuştur. Buna göre, anket uygulanan uzmanların %40'ı TKDK projeleriyle sunulan hibelerin orta ve büyük ölçekte faaliyet gösteren tarımsal işletmelerin yanı sıra küçük ölçekte faaliyet gösteren çiftçilere de yaygınlaştırılması düşüncesine "katılırken" yine aynı oranda uzman da bu görüşe "kesinlikle katıldıklarını" ifade etmişlerdir. Bu görüşe olumsuz yaklaşanların oranı %7 olurken kararsızlar ise %13,3 oranındadır. Buradan hareketle kurum uzmanlarının %80'inin kırsal kalkınma adına küçük ölçekte faaliyet gösteren çiftçilerin de desteklerden gerektiği şekilde yararlanmasının fayda yaratacağına inandıkları görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de tarımsal üretimin büyük çoğunluğunun küçük ölçekte faaliyet gösteren üreticiler tarafından yerine getirildiği göz önünde bulundurulursa, hibelerin sunulacağı hedef kitlenin dağılımı konusunun tekrardan gözden geçirilmesinin önemli bir konu olduğu tarafımızca değerlendirilmektedir.

Tablo 27. Destekten Yararlanmak İsteyen Üreticiler İçin Danışmanlık Firmalarının Sunduğu Hizmetler Yeterlidir

	Frekans	Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	9	30,0
Katılmıyorum	14	46,7
Kararsızım	6	20,0
Katılıyorum	1	3,3
Toplam	30	100,0

TKDK desteklerinden yararlanmak isteyenlerin projenin hazırlanması sürecinde yardım aldıkları danışmanlık firmalarının sundukları hizmetler ve onların

yetkinlikleri konusu en önemli sıkıntıların başında gelmektedir. Anket uygulanan uzmanların neredeyse yarıya yakını (%46,7), proje danışmanlık firmalarının sundukları hizmetlerin yeterli olduğuna katılmamıştır. Danışmanlık firmalarının yeterli olduğuna “kesinlikle katılmayanların” oranı olan %30 ile birlikte ele alındığında yetersizlik söz konusu diyenler %76,7 gibi azımsanamayacak bir orana çıkmaktadır. Bu konuda kararsızların oranı %20 olurken sadece 1 uzman (%3,3) danışmanlık firmalarının sundukları hizmetlerde yeterli olduklarını belirtmiştir. Tablo 27’den anlaşılacağı üzere danışmanlık firmalarının yeterlilik durumu, kurum uzmanları açısından TKDK’den hibe almak için proje hazırlamak durumunda olan üreticilerin önemli sorunlarından bir tanesidir. Çünkü proje hazırlama konusunda gerekli teknik bilgi ve beceri sahibi olamayan üretici, bu konudaki eksikliği giderme adına başvurduğu danışmanlık firmalarından da olması gerektiği ölçüde hizmet alamayacaktır. Yetersiz ve eksik hazırlanan projeler ise hibelerden yararlanmak isteyen girişimcilerin bu amacı elde edememesiyle sonuçlanacaktır. Dolayısıyla proje danışmanlık firmalarının gerekli niteliklere ve yetkinliğe haiz bir şekilde faaliyette bulunması adına denetimlerin sıkı bir şekilde yapılması büyük önem arz etmektedir.

SONUÇ

Kalkınma, kentsel ve kırsal olmak üzere bir ülkenin topyekûn kalkınması olarak ele alınan bir süreçtir. Bununla birlikte kentleşme ve sanayileşmenin bir arada ve birbirini destekler şekilde gelişmesi nedeniyle geride kalan kırsal alanların da kalkınmasının sağlanması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Kırsal kalkınma, kırdaki hayat kalitesinin artırılması, kıyın itici yönlerinin azaltılması, gelir düzeyinin yükseltilmesi, refah seviyesinin artırılması, yerleşim yerleri arası gelişmişlik farkının azaltılması, tarım ile ilgili yapısal sorunların düzeltilmesi, tarımda üretim kalitesinin iyileştirilmesi, tarımsal üretim ile sanayinin entegre edilmesi, gıda güvenliğinin sağlanması, işsizliğin azaltılıp istihdamın artırılması, kırdan kente göçün engellenerek kent üzerindeki nüfus baskısının hafifletilmesinde büyük bir öneme sahiptir. Kırsal kalkınma, Türkiye gibi tarımın önem arz ettiği ve iklim değişikliğinden de yoğun şekilde etkilenecek bir ülkede gıda güvenliği temelinde aynı zamanda bir ulusal güvenlik konusudur. Türkiye, Avrupa Birliği’ne adaylık süreci çerçevesinde tarımsal üretim politikalarını AB ortak tarım politikası çerçevesinde Birlik’in politikalarıyla uyumlulaştırmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Birlik’in verdiği desteklerden bir tanesi de tarımsal üretimin sürdürülebilirliği ve

desteklenmesine ilişkindir. Belirtilen hedef doğrultusunda Türkiye’de Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) oluşturulmuştur.

TKDK, AB’nin yarattığı finansman ile projeler temelinde kırsal kalkınmayı destekleyici kurumsal bir mekanizma olarak çalışmalarını sürdürmeye başlamıştır. Belirlenen illerde il koordinatörlüğü şeklinde yapılanmış olup çalıştırdığı uzmanlar eliyle kırsal kalkınmaya destek vermiş ve vermeye de devam etmektedir. İl koordinatörlüğü kurulan Manisa da başarılı illerimizden bir tanesidir. Manisa TKDK İl Koordinatörlüğü uzmanlarının projeler ve kurumsal kapasite ile ilgili sorularımıza vermiş olduğu yanıtlar genel olarak değerlendirildiğinde, öncelikle TKDK gibi bir kurumun kurulmuş olmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Üreticilere yarattığı fayda ve sürdürülebilir kırsal kalkınmaya olan olumlu etki Manisa özelinde uzmanların görüşleriyle de net bir şekilde anlaşılmaktadır. Projelere verilen mali desteğin katlanarak artması ve küçük ölçekli çiftçilere de yeterli desteğin verilmesi gerekliliği görülmektedir. Bunun yanı sıra özellikle danışmanlık firmalarının yeterliliğinin ve denetimlerinin artırılmasının destek için başvuracak üretici sayısını artıracığı değerlendirilmektedir. Genel anlamda Manisa’da projeler ve bunlara verilen desteklerin kırsal kalkınmaya önemli bir hizmet anlamına geldiği anket sonuçlarından ortaya çıkmaktadır. Ancak çevre koruma, çevreyi koruyarak üretim, çevreci teknoloji kullanımı gibi çevre odaklı sorulara verilen yanıtlar değerlendirildiğinde, projelerin çevresel konularla tam anlamıyla entegre olmadığı ve biraz tali kaldığı izlenimi uyanmaktadır. Kalkınma bir bütün olduğuna göre, projelerden elde edilmesi hedeflenen çıktılara çevresel değerlerin de ciddi bir şekilde entegre edilmesi gereği bulunmaktadır. TKDK’ların verdiği desteğin artırılması, Türkiye’de kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliği bakımından önemli bir etken olarak değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Anonim (2002), Avrupa Birliği'ne Üyelik Yolunda Türkiye Kırsal Kalkınma Politikası Raporu, Kırsal Kalkınma Çalışma Grubu, Ankara.
- Aydın, H. İ. ve Yıldırım, H. (2013), "Kırsal Kalkınmanın Yeniden Yapılanması Sürecinde Yerel Aktörler: Bölgesel Kalkınma Ajansları – Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu", Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, ss. 24-42.
- Can, M. (2007), Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Programlarının Türkiye'nin Kırsal Kalkınması Açısından İncelenmesi: SAPARD ve IPARD Örneği, T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara, ss. 44-55.
- DPT (2006), Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, [http://kkp.tarim.gov.tr/sp/Ulusal_kirsal_kalkinma_stratejisi%20\(2007-2013\).pdf](http://kkp.tarim.gov.tr/sp/Ulusal_kirsal_kalkinma_stratejisi%20(2007-2013).pdf), Erişim Tarihi: 17.04.2018.
- Eren, M. V., Tutar, E., Tutar, F. ve Tutar Ç. (2012), Yerel Ekonomik Kalkınmada Girişimciliğin Rolü: Gaziantep Örneği, International Conference on Eurasian Economies, <https://www.avekon.org/papers/487.pdf>, Erişim Tarihi: 11.04.2018.
- Esen, A. (2014), Türkiye'nin Dâhil Olduğu 2014-2020 AB Programları Kapsamında Muğla İli Proje Potansiyelinin Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Göksu, V. (2010), Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Yönetimi Bilimleri) Anabilim Dalı, Kamu Yönetimi Çalışmaları, Kamu Yönetimi ve Reform, Sayı 09, Ankara.
- Gülçubuk, B. (2005), AB ve Türkiye'de Kırsal Yapı ve Kırsal Kalkınma, Ankara.
- Gülçubuk, B., Köksal, Ö., Ataseven, Y., Gül, U., Kan, M. (2016), "Kırsal Kalkınma Desteklerinin Ulusal Düzeyde Etkileri: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Projelerine İlişkin Araştırma Sonuçları", XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, 25-27 Mayıs 2016.
- Gülçubuk, B., Köksal, Ö., Ataseven, Y., Gül, U., ve Kan, M. (2015), Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Desteklenen Projeler Etki Değerlendirme Raporu, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), Mayıs.
- Örnek, A. (2007), Kırsal Kalkınma El Kitabı, İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Yayını.
- Özensel, E. (2015), Türkiye'de Kırsal Yapıların Dönüşümü, Çizgi Kitabevi, Konya.

- Saxena, S. (2012), "Problems Faced by Rural Entrepreneurs and Remedies to Solve It", Journal of Business and Management (IOSRJB), 3(1): ss.23-29.
- Şahin, Y. (2013), Kentleşme Politikası, Güncellenmiş 4. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa.
- T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2015), Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2014-2020, [http://kkp.tarim.gov.tr/sp/UKKS%20\(2014-2020\).pdf](http://kkp.tarim.gov.tr/sp/UKKS%20(2014-2020).pdf), Erişim Tarihi: 28.04.2018.
- T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Kırsal Kalkınma Eylem Planı 2015-2018, [http://kkp.tarim.gov.tr/sp/K%C4%B1rsal%20Kalk%C4%B1nma%20Eylem%20Plan%C4%B1\(2015-2018\).pdf](http://kkp.tarim.gov.tr/sp/K%C4%B1rsal%20Kalk%C4%B1nma%20Eylem%20Plan%C4%B1(2015-2018).pdf), Erişim Tarihi: 10.03.2018.
- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Kanun No: 5648, Kabul Tarihi: 04 Mayıs 2007, RG: 18.05.2007, 26256.
- TKDK (2017), 2017-2021 Dönemi Stratejik Planı, Ankara, <https://www.tdk.gov.tr/Content/File/TKDK%2020172021%20D%C3%B6nemi%20Stratejik%20Plan%C4%B1.pdf>, Erişim Tarihi: 17.04.2018.
- TKDK (2018), IPARD II Sektörel Antlaşma, <http://www.tdk.gov.tr/Content/File/Mevzuat/IPARDIISektorelAntlasma-20151119-4.pdf>, Erişim Tarihi: 05.05.2018.
- TKDK (2018), IPARD Programı 2007-2013, <http://www.tdk.gov.tr/Home/Http404?Aspxerrorpath=/Dokuman/ipard-programi-turkce-10>, Erişim Tarihi: 16.04.2018.
- TKDK (2018), İmzalanan Sözleşmeler, <http://www.tdk.gov.tr/Projelismeleri/ImzalananSozlesmeler>, Erişim Tarihi: 22.04.2018.
- TKDK (2018), Kuruluş Kanunu, <http://www.tdk.gov.tr/Content/File/Mevzuat/KurulusKanunu.pdf>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.
- Toprak, Z. (2016), Kent Yönetimi ve Politikası, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- UNDP (2014), Discussion Paper-Integrated Sustainable Rural Development: Renewable Energy Electrification and Rural Productivity Zones, 15 Ağustos, <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/environment-energy/mdg-carbon/integrated-sustainable-rural-development--renewable-energy-elect.html>, Erişim Tarihi: 05.05.2018.
- Yıldız, F. F. (2006), AB Katılım Öncesi Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD) Kapsamında Türk Tarımındaki Dönüşüm Süreci, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Türk Tarım Dergisi, Ankara, Sayı 167, ss. 20-28.